

C.W. Mönnich (1915-1994) – een artistiek luthers theoloog: Dimensies en perspectieven van een op de cultuur betrokken theologie

Presentatie van een onderzoeksproject, toegespitst op *Pelgrimage* (1953) en *Antiliturgica* (1966)

Marcel Barnard

Aan het Evangelisch-Luthers Seminarium (Universiteit Utrecht) is kort geleden een onderzoek begonnen naar het vertoog van Mönnich over de cultuur.¹ Dat vertoog wordt geanalyseerd en geplaatst binnen een analyse van het contemporaine culturele handelen. Omdat in werk en denken van Mönnich de *artes* en de liturgie een centrale positie innemen, heeft het onderzoek een liturgiewetenschappelijk belang. In dit artikel worden kernen uit het onderzoeksproject beschreven. Omdat in de liturgiewetenschap een cultuurhistorische benadering, en ook daarmee samenhangende cultureel-antropologische methoden, nog volop in ontwikkeling zijn, sta ik uitvoerig stil bij de methode van het onderzoek. Ik illustreer een en ander vooral aan wat een van Mönnichs bekendste geschriften over de liturgie is, *Antiliturgica. Enige aantekeningen bij de viering van de kerkelijke feesten*,² maar ook aan zijn eerder verschenen, misschien wel beroemdste, boek *Pelgrimage. Ontmoetingen met de cultuur*.³

Na een korte biografische schets (§ 1) en een presentatie van het onderzoek, van onderzoeksvragen en -doel (§ 2), staan we stil bij de methodiek van het onderzoeksproject (§ 3). Vervolgens gaan we (§ 4) in op vier wetenschappelijke perspectieven van het onderzoek, het culturele, het artistieke, het lutherse en het methodische (§§ 4.1-4.4).

1. Conrad Willem Mönnich⁴

Conrad Willem Mönnich werd geboren op 31 mei 1915 te Amsterdam, dat – samen met Maastricht – gedurende zijn hele leven de stad zou blijven waar hij

¹ Het onderzoek wordt uitgevoerd door de junioronderzoeker drs. Eward A. Postma, en begeleid door de hoogleraren van het seminarie, Prof. dr Marcel Barnard en Prof. dr K. Zwanepol.

² C.W. MÖNNICH: *Antiliturgica. Enige aantekeningen bij de viering van de kerkelijke feesten*, (Carillon-reeks 53) (Amsterdam 1966).

³ C.W. MÖNNICH: *Pelgrimage. Ontmoetingen met de cultuur* (Amsterdam 1953).

⁴ Ik baseer mij op Th.A. FAFIÉ: Korte biografie, in *Documentatieblad lutherse kerkgeschiedenis* 1997, nr. 20, 2-9 en M. BARNARD: Prof. dr C.W. Mönnich. Afscheid van een eenzaam pelgrim bij zijn vertrek, in *Summa* 13 (1981) nr. 6, 3-6.

zich thuis wist. In 1953 schreef hij het *bon mot*: “God versta ik het beste als Hij Amsterdams spreekt”.⁵ Op het Vossius Gymnasium was J. Presser zijn leraar geschiedenis; later werden Mönnich en Presser vrienden. Voor Mönnich ligt in de naam van Presser meer dan een liefde voor de geschiedenis besloten. In een interview dat ik in 1981 met Mönnich had, zei hij:

De laatste keer dat hij en zijn vrouw nog in het openbaar zijn verschenen was bij mijn huwelijk. Veertien dagen later is zij opgepakt en weggevoerd. Die dingen zijn onvergetelijkheden. Dat blijft, en sindsdien worden allerlei dingen daarna betrekkelijk relatief. Dan is het niet zo gek belangrijk wat er verder gebeurt. Dat zien we wel.⁶

Mönnich kwam uit een liberaal luthers gezin en werd als predikant tot de vrijzinnigen gerekend. In hetzelfde interview merkte hij op:

(...) ik wilde dominee worden, en dus was je de Confessie van Augsburg toegedaan. Toegedaan – dat was een heerlijk woord destijds. Het werd nogal eens opgevat van ‘je hoeft het ding toch niet helemaal te onderschrijven, maar je houdt er toch wel van’. Het staat nu eenmaal in het kerkboek. Maar wat was het? De Augsburgse Confessie die onveranderd was. Je wist niet waar Augsburg lag. Je wist niet wat onveranderd was en je wist niet wat een confessie was. Dus je was haar toegedaan, als het grote mysterie. De onvergankelijkheid van Gods Woord en Luthers’ leer is voor de lutheraan voldoende.⁷

In 1943 werd Mönnich geordineerd tot Evangelisch-Luthers predikant te Maastricht en drie jaar later volgde zijn benoeming te Amsterdam tot – aanvankelijk: buitengewoon, later gewoon – hoogleraar in de wijsgerige inleiding tot de godsdienstwetenschap en de geschiedenis der leerstellingen van de christelijke godsdienst. Van 1946 tot 1952 was hij naast zijn professoraat voorganger van de Nederlandse Protestantenbond te Badhoevedorp. Hij leverde een belangrijke bijdrage aan de fusie tussen de Evangelisch-Lutherse Kerk en de Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerk in ons land (1952), en aan de hervormd-lutherse consensus over het avondmaal (1956). Hij was bestuurslid van de Prof. dr. G. van der Leeuw-Stichting en lid van de K.N.A.W., afdeling letterkunde. In 1981 ging hij met emeritaat; hij overleed op 28 juli 1994 te Amsterdam, waarna hij begraven werd op begraafplaats *Zorgvlied*.

In zijn werk heeft Mönnich grote en specifieke aandacht voor de liturgie en de kunsten, meer in het algemeen voor de cultuur.⁸ Titels als *Pelgrimage*.

⁵ MÖNNICH: *Pelgrimage* 169. Het laatste hoofdstuk van het boek, ‘Thuiskomst’, handelt eerst over Maastricht en vervolgens over Amsterdam, *Ibidem* 165-175.

⁶ BARNARD: Mönnich 4.

⁷ BARNARD: Mönnich 3.

⁸ Voor een bibliografie van Mönnich, zie: *Documentatieblad lutherse kerkgeschiedenis* 20 (1997) 2-52. Aanvullingen op deze bibliografie zijn: 1979 - De Verlichting over de schepping, in E.J. BEKER & J.M. HASSELAAR (red.): *Wegen en kruispunten in de dogmatiek* 2 (Kampen 1979) 37-50; 1981 - Verzoening in de theologie van de Verlichting, in E.J.

Ontmoetingen met de cultuur (Amsterdam 1953), *Het hervormd-luthers gesprek over het avondmaal* (Nijkerk 1958; samen met G.C. van Niftrik), *Antiliturgica. Enige aantekeningen bij de viering van de kerkelijke feesten* (Amsterdam 1966), *Koningsvanen. Latijns-christelijke poëzie tussen Oudheid en Middeleeuwen 300-600* (Baarn 1990) getuigen van deze aandacht. Bovendien wordt Mönnichs stijl gekenmerkt door grote artistiekeit. Deze rode draad in Mönnichs werk is niet los te zien van zijn positie als luthers theoloog, die hij nadrukkelijk naar voren brengt in zijn publicaties. Hier valt onder meer te denken aan een titel als *Toegedaan de onveranderde Confessie van Augsburg' 1530-1980* (Baarn 1980). Door deze geschriften, en ook door zijn bijdragen aan *De Groene Amsterdammer*, het *Algemeen Handelsblad* en een enkele keer in *De Gids*, en door zijn positie als hoogleraar aan de Amsterdamse universiteit, strekte zijn invloed zich tot ver buiten de lutherse kerk. Onder meer zijn eigenzinnige aandacht voor de terreinen van eredienst en artistiekeit maken hem tot een interessante vertegenwoordiger van het na-oorlogse lutheranisme.

De speelsheid van Mönnichs theologie en haar existentiële betrokkenheid op de cultuur, maken dat de methoden die Mönnich hanteert steeds gericht zijn op contextualiteit. De methode laat zich daarom op het kortst karakteriseren als gesprek of als gesprekshandeling.

2. Onderzoek, vragen en doel

Het onderzoek dat binnenkort start aan het Evangelisch-Luthers Seminarium is getiteld 'C.W. Mönnich – een artistiek luthers theoloog. Dimensies en perspectieven van een op de cultuur betrokken theologie'. Die titel geeft aan wat de belangrijkste wetenschappelijke perspectieven van het onderzoek zijn: het culturele, het lutherse, het artistieke en het methodische. Deze perspectieven dienen niet om het denken van Mönnich te systematiseren, maar hebben een heuristische functie. De onderzoeksvragen laten zich als volgt formuleren:

Gevraagd wordt:

- een beschrijving van Mönnichs werk vanuit een integrale cultuurhistorische benadering, met bijzondere aandacht voor het culturele, het lutherse, het artistieke en het methodische perspectief;
- tevens een bepaling van de posities die hij innam op deze velden, in de culturele context van de tweede helft van de twintigste eeuw;
- tenslotte een indicatie van de actuele relevantie van Mönnichs op de cultuur betrokken lutherse theologie.

De doelstellingen van het onderzoek zijn hoog gegrepen. Bij de grote aandacht die cultuur, artistiekeit en liturgie momenteel krijgen in kerk en

theologie, heeft dit onderzoek een hoge actualiteitswaarde, omdat het exemplarisch een bepaling beoogt te geven van de dynamiek van theologie, cultuur, kunsten en liturgie. Ook methodisch wil het onderzoek exemplarisch zijn, aangezien in de cultuur-historische en antropologische research in de liturgiewetenschap, zoals gezegd, nog nieuwe wegen moeten worden gebaad. Doordat Mönnich het luthers perspectief steeds in zijn theologie betreft, streeft het onderzoek er ook naar een bijdrage te leveren aan de beschrijving van de recente lutherse theologiegeschiedenis in Nederland. Deze lutherse theologiegeschiedenis is in belangrijke mate ook deel van de geschiedenis van de liturgiewetenschap. In een excurs ga ik daar nu eerst nader op in.

Liturgiek is voor aan het Seminarium verbonden theologen én voor lutherse theologen die verbonden waren aan de theologische faculteit van de Universiteit van Amsterdam (waar het Seminarium tot en met 31-12-2000 gevestigd was), steeds een belangrijk vak geweest. Voor een overzicht van de na-oorlogse liturgiek aan de faculteit en de daaraan verbonden kerkelijke opleidingen, zie mijn artikel 'Liturgiek in Mokum'.⁹ Omwille van het overzicht haal ik nu in dit excurs enige passages eruit aan, namelijk die welke de lutherse bijdragen aan de vakbeoefening beschrijven.

De historicus en Luther-kenner W.J. Kooiman (hoogleraar aan het Seminarium en aan de faculteit) promoveerde in de oorlog op een dissertatie, getiteld *Luthers kerklied in de Nederlanden* (1943); zijn inaugurele rede is getiteld *De Schriftlezing in den Eeredienst* (1946).¹⁰ Met Mönnich samen hield Kooiman zich intensief bezig met het hervormd-luthers gesprek over het avondmaal. Samen met de hervormde Amsterdamse dogmaticus G.C. van Niftrik schreef Mönnich *Hervormd-luthers gesprek over het avondmaal. Explicatio van de consensus over het avondmaal 1956 tussen de Nederlandse Hervormde en de Evangelisch-Lutherse Kerk* (1958).¹¹ Kooiman voegde in dat boek 'een overzicht van de stand van zaken betreffende het Avondmaal in de verhouding van lutherse en calvinistische kerken' toe.¹² Mönnich en Van Niftrik waren ook al bij ontwerp en redactie van de consensus zelf betrokken. P. Boendermaker (kerkelijk hoogleraar vanwege de Lutherse Kerk) wijdde zich aan de vertaling en bewerking van vele kerkliederen. Hij maakte deel uit van de Liturgische Commissie van de kerk en leverde zo een voorname bijdrage aan het *Gezangboek der Evangelisch-Lutherse Kerk* (Amsterdam 1955), waarin ook als *ordo* een vorm van het klassieke ordinarium staat aangegeven (Lutheranen spreken over 1955 wel als over het

⁹ M. BARNARD: Liturgiek in Mokum. *Capita selecta* uit de systematische liturgiewetenschap aan de Universiteit van Amsterdam, in M. BARNARD, A. HOEKEMA & H. MEULINK-KORF (red.): *Theologie in Mokum. Kerkelijke godgeleerdheid aan de Universiteit van Amsterdam* (Zoetermeer 2001) 85-98.

¹⁰ W.J. KOOIMAN: *Luthers kerklied in de Nederlanden* (Amsterdam 1943); IDEM: De Schriftlezing in den Eeredienst, in *Vox Theologica* 16/3 (1946) 3-14.

¹¹ G.C. VAN NIFTRIK & C.W. MÖNNICH: *Hervormd-luthers gesprek over het avondmaal. Explicatio van de consensus over het avondmaal 1956 tussen de Nederlandse Hervormde en de Evangelisch-Lutherse Kerk* (Nijkerk 1958).

¹² VAN NIFTRIK & MÖNNICH: *Hervormd-luthers gesprek* 212-231.

jaar van 'de invoering van de liturgie' – als waren er in de eeuwen daarvoor geen kerkdiensten gehouden). Zijn zoon, J.P. Boendermaker, eveneens kerkelijk hoogleraar, schreef talloze artikelen over liturgie, vooral in voor gemeenteleden en predikanten bestemde bladen. In *De eerste lezing* en *De eerste dag* verschenen vele bijdragen van zijn hand. Het bekendst is zijn boekje *Driemaal drie is negen. Liturgie voor gemeenteleden* (1976), dat vijf (bewerkte) herdrukken beleefde en in 1999 nog eens door de auteur geheel werd omgewerkt en van een nieuwe titel voorzien: *De eerste dag vieren. Liturgie voor gemeenteleden. Werken met 'Dienstboek, een proeve'*.¹³ Boendermaker had aan de Universiteit van Amsterdam drie promovendi op het terrein van de liturgiek, P. Oskamp (rector en docent liturgiek aan het seminarium Hydepark), G. Landman en M. Pfirrmann.¹⁴

Boendermaker jr., Landman, Pfirrmann en ook D. Monshouwer, die liturgiedocent ad interim was in Amsterdam, verbonden kerkelijke liturgische praxis, liturgiek en bijbelse theologie met elkaar. Liturgie bestudeer je door je te richten op de zaak die het geheel bepaalt; wetenschap kan niet betekenen: afstand nemen van de praxis. Als Pfirrmann de poëzie van Willem Barnard tot voorwerp van haar onderzoek maakt, dan kiest zij een radicaal andere benadering dan Mönnich in zijn benadering van de oud-christelijke poëzie. Over die laatste benadering hieronder meer; Pfirrmann kiest niet voor een contextuele benadering, maar voor een uitleg van de teksten als 'woord-lichamen' (waarbij muzikaliteit, klank en ritme de lichamelijkeheid ervan bepalen), als "autonome composities die een eigen leven leiden, los van de dichter aan wiens pen ze zijn ontsproten".¹⁵ Men kan aanvullen: los van de context.

Mönnichs oeuvre past goed in deze concentratie op de liturgiek. Net als Pfirrmann kan ook Mönnich zeggen dat hij niet in de psychologie van de auteur is geïnteresseerd, maar niettemin plaatst hij de poëzie van de oud-christelijke dichters in de context van het geheel van de antieke Latijns-christelijke dichtkunst. Om de gedichten en de dichters van anderhalf duizend jaar geleden te begrijpen, is kennis nodig van de geschiedenis van het westen tussen 300 en 600: "een samenleving die ons bijna volstrekt vreemd is geworden, gaf hun voor hun werk het instrumentarium in handen".¹⁶ We komen daar hieronder nog op terug. Wanneer nu aan het Luthers Seminarium wordt teruggegrepen op

¹³ J.P. BOENDERMAKER: *Driemaal drie is negen. Liturgie voor gemeenteleden* (Den Haag/Amsterdam 1976) (cn 5 herdrukken); IDEM: *De eerste dag vieren. Liturgie voor gemeenteleden. Werken met 'Dienstboek, een proeve'* (Zoetermeer 1999).

¹⁴ P. OSKAMP: *Doopborgen. Profiel en profijt* (Den Haag 1988); G. LANDMAN: *In de ruimte van de Naam. Liturgische grondwoorden in het Onderricht van Mozes en hun invloed op het Nieuwe Testament en de christelijke eredienst* (Zoetermeer 1995); M. PFIRRMANN: *Uw Naam is met mijn geschreven. Bijbel, liturgie en dichtkunst in het vroege werk van Willem Barnard/ Guillaume van der Graf* (Zoetermeer 1999).

¹⁵ PFIRRMANN: *Uw Naam is met mijn geschreven* 20v.

¹⁶ C.W. MÖNNICH: *Koningsvanen. Latijns-christelijke poëzie tussen Oudheid en Middeleeuwen. 300-600* (Baarn 1990) 12.

Mönnichs werkwijze, dan wordt een (bescheiden) oudere traditie hernomen, die meteen ná Mönnich niet is voortgezet.

3. Methode van het onderzoek

Cultuur is een gecompliceerd en veelomvattend begrip.¹⁷ Wij vatten het op als ‘symbolische orde’¹⁸ of als ‘geordend systeem van betekenis en symbolen’.¹⁹ Anders gezegd, in de cultuur gaat het vooral om de productie van betekenis, van zingeving die aan esthetische, sociologische, economische, religieuze en antropologische tendensen of *facta* wordt toegekend.

In vijf luxe uitgegeven delen verschijnt momenteel een reeks *Nederlandse cultuur in Europese context*, waarbij in de eerste vier delen vier jaren – 1650, 1800, 1900 en 1950 – als ijkpunt worden genomen.²⁰ De banden vormen een synthese van onderzoek naar de Nederlandse cultuur in de genoemde context; aan ieder deel liggen afzonderlijke deelpublicaties ten grondslag. De boeken zijn ook te beschouwen als *state of the art* van de beoefening van de actuele cultuurgeschiedenis. Daarom zijn ze van belang voor de moderne liturgiewetenschap, die zich immers in toenemende mate bezig houdt met het onderzoek naar de dynamische relatie tussen cultus en cultuur: inculturatie en contextualisatie zijn kernwoorden in de hedendaagse vakbeoefening.²¹ Daarmee komt de antropologische en culturele dimensie binnen in het liturgiewetenschappelijke onderzoek. De concentratie op deze dimensie van de liturgiek weerspiegelt ontwikkelingen in de liturgie, zowel aan katholieke als aan protestantse zijde.²² De auteurs van het eerste deel van *Nederlandse cultuur in*

¹⁷ Vgl. M. BARNARD: Dynamiek van cultus en cultuur, in M. BARNARD & P. POST (RED.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) 47-62, hier 47-49.

¹⁸ G. LUKKEN: Liturgiewetenschappelijk onderzoek in culturele context. Methodische verhelderingen, in *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 13 (1997) 135-148, hier 136. Vgl. van dezelfde auteur: Inculturatie van de liturgie. Theorie en praktijk, in J. LAMBERTS (red.): *Liturgie en inculturatie. Verslagboek van het twaalfde liturgiecolloquium van het Liturgisch Instituut van de K.U. Leuven – oktober 1995* (= Nikè-reeks 37) (Leuven / Amersfoort 1996) 15-56.

¹⁹ C. GEERTZ: *The interpretation of cultures* (Londen 1993=1973) 144.

²⁰ Tot nog toe verschenen: Willem FRIJHOFF & Marijke SPIES: *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 1999); Jan BANK & Maarten VAN BUUREN: *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000); Kees SCHUYT & Ed TAVERNE: *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000); Joost KLOEK & Wijnand MIJNHARDT: *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001). Nog verschijnen moet Douwe FOKKEMA & Frans GIJZENHOUT (red.): *Rekenschap*. Dit laatste deel biedt een terugblik op de eerdere delen.

²¹ De liturgiewetenschapper P.G.J. Post maakt deel uit van de stuurgroep die het project begeleidt.

²² Wat dit laatste betreft kunnen we niet alleen wijzen op drie rapporten van de Lutheran World Federation (S.A. STAUFER (red.): *Worship and culture in dialogue* (Genève 1994); IDEM: *Christian worship. Unity in cultural diversity* (Genève 1996); IDEM: *Baptism, rites*

Europese context, Willem Frijhoff en Marijke Spies, staan nadrukkelijk stil bij wat cultuur is; die van het tweede deel verwijzen daar naar.²³ Minder dan dat zij cultuur vastleggen in definities bepalen zij enkele perspectieven en dimensies ervan.

Hoewel Frijhoff en Spies cultuur als resultante van een productieproces beschouwen, vinden zij het specifieke ervan toch in 'dat ze betekenis scheidt'.²⁴ Cultuur is dus niet alleen een product, maar ook een producent, namelijk van betekenis. Zij wordt niet alleen geproduceerd, maar is zelf ook een producerende factor en heeft dus een eigen dynamiek.²⁵ Cultureel handelen laat zich dan omschrijven als "zinvolle verbanden tussen verspreide en op het oog onsamenhangende elementen van de werkelijkheid leggen, tussen dingen, mensen, beelden, handelingen".²⁶ Dingen en handelingen krijgen dus een betekenis boven hun nuttigheidswaarde uit, en deze betekenissen zijn meervoudig. Voor hun onderzoek naar de Nederlandse cultuur in 1650 kiezen Frijhoff en Spies een methodiek, die te typeren is als een dialectiek tussen enerzijds een analyse van de cultuur en anderzijds een analyse van het zelfbeeld van (groepen in) de cultuur. In hun eigen woorden: enerzijds "een gedifferentieerde analyse van het culturele *handelen*" en anderzijds "de analyse van het meervoudig *vertoog* dat allerlei sociale of culturele groepen over zichzelf, over 'de anderen' en over de samenleving in haar geheel houden".²⁷

De reeks *Nederlandse cultuur in Europese context* betreft ook telkens kerk, godsdienst en religie in de analyses. De theologie wordt dus beschouwd als onderdeel van de cultuur waarmee ze in een dynamische wisselwerking staat.²⁸ Dat geldt ook voor de cultus, de liturgie. In de liturgiewetenschap, niet in de laatste plaats in ons land, is de dynamiek tussen cultus en cultuur nog onvoldoende theoretisch doordacht en in onderzoekingen methodisch

of passage and culture (Genève 1998)), maar ook op een Consultation on Worship van de World Alliance of Reformed Churches, van 5 tot en met 12 januari 2001 in Genève. Ook hier bleek – een publicatie zal volgen – wereldwijd de contextualisering van de liturgie een van de belangrijkste aandachtspunten te zijn. Historisch onderzoek naar de ontwikkeling van de hervormde liturgische traditie laat zich eveneens leiden door belangstelling voor de contextuele bepaaldheid van de liturgie.

²³ FRIJHOFF & SPIES: 1650. *Bevochten eendracht* 52-55; BANK & VAN BUUREN: 1900. *Hoogtij* 18.

²⁴ FRIJHOFF & SPIES: 1650. *Bevochten eendracht* 52.

²⁵ FRIJHOFF & SPIES: 1650. *Bevochten eendracht* 53.

²⁶ FRIJHOFF & SPIES: 1650. *Bevochten eendracht* 53.

²⁷ FRIJHOFF & SPIES: 1650. *Bevochten eendracht* 53.

²⁸ FRIJHOFF & SPIES: 1650. *Bevochten eendracht* 351-432; ; BANK & VAN BUUREN: 1900. *Hoogtij* 328-437; SCHUYT & TAVERNE: 1950. *Welvaart* 355-373. Wellicht geeft alleen al het aantal bladzijden dat aan het thema theologie, kerk en religie wordt besteed een beeld van de seculariserende Nederlandse cultuur.

gethematiseerd. Deze theorievorming heeft haar weerslag op de formulering van het statuut van de liturgiek of liturgiewetenschap.²⁹

Juist een culturele of antropologische benadering (wat niet precies hetzelfde is) in de liturgiek maakt het soms gehanteerde onderscheid tussen liturgiewetenschap en liturgiek minder relevant. Er is een tendens om de historische, vergelijkende en systematische perspectieven in het vak als liturgiewetenschap te betitelen, en het praktisch-pastorale perspectief als liturgiek. Aan protestantse theologieopleidingen valt het vak doorgaans encyclopedisch onder de praktische theologie, verstaan als de wetenschap die betrekking heeft op het handelen. De culturele benadering richt zich op symbolen, symboolhandelen en symbooltaal,³⁰ maar houdt zich zo ook juist vergelijkend en systematisch bezig met het eigene van een specifieke cultus en cultuur, en ook met historische ontwikkelingen daarvan. Daarmee lijkt de vermeende tegenstelling tussen liturgiewetenschap en liturgiek te zijn overstegen en is het niet langer zinvol een onderscheid tussen beide te construeren.³¹

De theologie is aan de cultuur gecorreleerd, en dat is zij zich min of meer bewust. Bij C.W. Mönnich is die correlatie geëxpliciteerd. Zijn theologisch denken beweegt zich tussen enerzijds een expliciete en nauwe verbinding aan de cultuur en anderzijds een nadrukkelijke confrontatie met een als tegenover gewaardeerde cultuur. Daarin had hij (als lutheraan) specifieke aandacht voor de liturgie en de *artes*.

Binnen het onderzoek worden daarom teksten die Mönnich heeft gepubliceerd of die elders beschikbaar zijn, geanalyseerd en in hun context geplaatst. Dat wil in dit onderzoek zeggen, dat de genoemde perspectieven van Mönnichs werk – het culturele, het lutherse, het artistieke en het wetenschappelijk/methodische – worden geplaatst binnen een analyse van het culturele handelen.³² Mönnichs eigen werk geeft daar voortdurend aanknopingspunten voor, bijvoorbeeld als het – in *Antiliturgica* – de categorie ‘feest’ plaatst binnen de context van *happening* of als het de term *antiliturgica* relateert aan het *antithéâtre* van Ionesco dat in die dagen opgang deed.

²⁹ M. BARNARD: *Liturgiek als wetenschap van christelijke rituelen en symbolen* (=Oratie Universiteit van Amsterdam) (Amsterdam 2000).

³⁰ P. POST: Ritualiteit als symboolhandelen, in BARNARD & POST (red.): *Ritueel bestek* 33-46; G. LUKKEN: *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur* (Baarn 1999) 18-27

³¹ Vgl. G. LUKKEN: De liturgie als onvervangbare vindplaats van de theologie. Methoden van theologische analyse en verificatie, in H.H. BERGER, W. GODDIJN e.a.: *Tussentijds. Theologische Faculteit Tilburg. Bundel opstellen bij gelegenheid van haar erkenning*, (Tilburg 1975) 317-332; vgl. P. POST: Wetenschappelijk grensverkeer tussen disciplinering en ont-disciplinering, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 6 (1990) 65-82; P. POST: Zeven notities over rituele verandering, traditie en (vergelijkende) liturgiewetenschap, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 11 (1995) 1-30; A. GERHARDS & B. OSTERHOLT-KOOTZ: Kommentar zur “Standortsbestimmung der Liturgiewissenschaft”, in *Liturgisches Jahrbuch* 42 (1992) 122-138.

³² FRIJHOFF & SPIES: *1650. Bevochten eendracht* 52-55, hier 52.

Vanzelfsprekend moeten er in het onderzoek verantwoorde keuzes worden gemaakt, ook onder de in het onderzoeksplan voorgestelde perspectieven en vooral onder de gesuggereerde dimensies waarin de voorgestelde perspectieven zijn onder te verdelen (zie § 4). Het onderzoek richt zich bij de integrale cultuurhistorische benadering van Mönnichs werk in ieder geval op de genoemde specifieke perspectieven, beschrijft deze en plaatst ze binnen het bredere kader van hun context. Door het existentiële karakter van Mönnichs theologie en bijgevolg van zijn publicaties, zal een (beperkt) onderzoek naar zijn biografie niet mogen ontbreken; in interviews, biografische en niet in de laatste plaats ook autobiografische berichten is daarvoor een aanzet te vinden.

4. Wetenschappelijke perspectieven van het onderzoek

Zoals gezegd, laat Mönnichs op de cultuur betrokken theologie zich onderzoeken in een matrix met ten minste vier perspectieven (cultuur, lutheranisme, artisticeit en methode), die een heuristische en attenderende functie hebben. Deze perspectieven zijn te onderscheiden in verschillende – wat we gemakshalve maar noemen: dimensies. Onder deze dimensies zijn er die een integrerende functie ten aanzien van verschillende perspectieven hebben. We denken bijvoorbeeld aan de hieronder bij het lutherse perspectief genoemde dimensie ‘rechtvaardiging’, die integrerend het lutherse en het culturele perspectief verbindt: in de rechtvaardiging van de zondaar gaat het ook om de rechtvaardiging van een cultuur – de mens is altijd en onontkoombaar cultuurmens en de cultuur is dus het enige waarmee hij God kan dienen.³³ De onderscheiden perspectieven en dimensies vormen dynamische begrippen, die zich niet in een enkele definitie laten vastleggen. Het afzien van definiëring, van vastlegging, hangt samen met de overtuiging van de onderzoekers dat beperking en vastlegging in strijd zijn met de openheid en dynamiek van het contextueel gerichte werk van Mönnich. Nogmaals: de matrix is dus allerminst bedoeld om de speelse theologie van Mönnich te systematiseren.

4.1. Het culturele perspectief

Het culturele perspectief in Mönnichs oeuvre laat zich onderscheiden in dimensies als: de stad, het feest, de hymne, de muziek, de kathedraal, het beeld, de rite, de dans en – wellicht de belangrijkste – de mens.

Cultuur is een antropologische categorie, die bij Mönnich evenwel van beslissende betekenis is voor de theologie. In haar ambivalentie is de cultuur zowel goddeloos, als ook het enige wat de mens heeft om God mee te eren en om er zijn genade mee te verkondigen. De cultuur dient dus de hermeneutiek, maar op zodanige wijze, dat een verandering in de cultuur ook een verandering

³³ MÖNNICH: *Pelgrimage* 7-27.

van de theologie en zelfs van God zelf impliceert (zie hieronder). Kortom, Mönrichs theologie ontwikkelt zich in nauwe samenhang met de cultuur. Toch is de eschatologische dimensie in zijn werk niet afwezig en ontbreekt een eschatologisch voorbehoud ten opzichte van de cultuur niet. Mönrichs blik op de cultuur wordt verregaand bepaald door de grove aanval op de humaniteit die zijn eeuw, en daarmee zijn leven, heeft moeten doorstaan. Deze aanval concentreert zich voor Mönrich in de wegvoering van de Joden uit Amsterdam. In geschriften en interviews komt hij daar steeds weer op terug. Dit concentratiepunt is nauw verbonden met Mönrichs biografie en zijn vriendschap met Presser. Dit komt op de meest onverwachte momenten naar voren. De prenten van Rembrandt kunnen bijvoorbeeld voor hem niet meer ter sprake komen, als zij niet worden gezien als dodenwacht bij de Joodse wereld (de Plaats) die er mede op verbeeld is en die ten onder is gegaan.³⁴ Voor de theologie van Mönrich betekent de Ondergang een verandering van God zelf, een minder-weten omtrent Hem voor de theologen en een binnendringen van de Stoa in de theologie: vriendschap, reiniging en verlossing worden ingeruild voor verwantschap, deernis, tolerantie en onverstoortbaarheid.³⁵ Deze verbinding van de ondergang met de stad, getuigt tevens van het stedelijk karakter van Mönrichs theologie. Ook het *bon mot* “God versta ik het beste als Hij Amsterdams spreekt” is, zoals we al zeiden, wat dit betreft significant. Niet alleen deze Ondergang, maar ook de Goelagarchipel in de Sovjet Unie en de napalm in Vietnam zijn constituerende factoren in Mönrichs theologie.

Minder dringend maar niet minder fundamenteel komt de culturele dimensie ter sprake in de gratuititeit van de liturgie, die Mönrich benadert vanuit de – in het actuele liturgologische discours zeer gangbare – dimensie ‘feest’, terwijl de cultuur van de franse kathedralen onderwerp is van zijn bekendste boek, *Pelgrimage*. Die titel geeft de ambivalentie van de cultuur aan: de christen is een ontheemde, “onschuldig gaat” hij “door een land van schuld, waartoe hij zelf behoort, op weg naar iets wat hij niet kent”.³⁶

Het culturele perspectief laat zich goed illustreren aan de hand van *Antiliturgica*. Het boek is van 1966 en de titel refereert aan het *antithéâtre* van Ionesco dat in die dagen opgeld deed en dat een theater nastreefde dat geen theater speelde, dat verlangde “geen toeschouwers toe te laten, alle aanwezigen te betrekken in het werk (...)”.³⁷ De liturgiek wordt dus al meteen in de titel van het boekje in een cultureel perspectief geplaatst. Dat geldt ook, zoals we al even aanhaalden, voor andere termen waarin de liturgie wordt beschreven. Een kernwoord is ‘feest’. De zondagse liturgie is een ‘dansfeest’ van ‘dans en contradans’, een ‘dansfeest naar de tafel’ toe.³⁸ Mönrichs pleidooi voor dit feest is een pleidooi voor een liturgie als gebeurtenis of “in hedendaags jargon

³⁴ C.W. MÖNNICH: *De jongste zoon* (Amsterdam 1958) 13-24.

³⁵ MÖNNICH: *Pelgrimage* 167.

³⁶ MÖNNICH: *Pelgrimage* 27.

³⁷ MÖNNICH: *Antiliturgica* 5.

³⁸ MÖNNICH: *Antiliturgica* 19 en 12.

happening'.³⁹ Met die typische term uit de jaren zestig, die een gebeurtenis aanduidt die op zichzelf artistieke en emotionele waarde heeft, plaatst Mönnich de liturgie weer in de cultuur. In het onderzoek zal een nadere bepaling van de betekenis van termen als *antithéâtre*, feest e.d. worden gegeven. Mönnich zoekt dus verbinding met de cultuur, maar tegelijk is zijn vertoog kritisch naar onder meer zijn eigen kerk toe. De titel *Antiliturgica* refereert niet alleen aan het theater van zijn dagen, maar is ook een reactie op liturgische ontwikkelingen in zijn eigen kerk, de lutherse, waar in 1955 het klassieke ordinarium in een bepaalde (hier en daar door hem als gecorrumpeerd beschouwde) vorm opnieuw werd ingevoerd en op ontwikkelingen elders, zoals het hervormde *Dienstboek in ontwerp* (ook van 1955) en de publicatie van *De adem van het jaar* (vanaf 1962 in drie delen, een integrale herdruk is van 1975). Mönnich schrijft over het doel van zijn werk en over zichzelf als auteur: "Zolang hij twijfel heeft kunnen zaaien aangaande de alleenzaligmakendheid van wat tegenwoordig in de omhoog strevende liturgische beweging gaande is, is hij tevreden."⁴⁰ Naar zijn mening is de liturgie in deze ontwikkelingen teveel theater geworden, voorstelling. Of, in zijn woorden: een symbolische schijnwereld die geen referentie aan de realiteit van alledag heeft. Zo men wil, een sprookjeswereld. Mönnich hanteert dus een ander symboolbegrip dan in de huidige culturele en liturgiewetenschappelijke studies. Daar is het symbool een verwijzing naar een ander domein dat in het symbool met mijn domein wordt geïntegreerd. In Mönnichs opvatting van symbool ontbreekt die integrerende dimensie. Het gaat hem om de concrete realiteit van het heil. Meteen de openingszin van het boek maakt dat al duidelijk: "Dit boekje is het werk van een letterlijke geest, die nooit behoorlijk zijn weg heeft gevonden in het hogere symbolische denken (...)." ⁴¹ En verderop in het eerste hoofdstuk:

Maar waarom het in de liturgie ook begonnen mag zijn, nooit of nimmer om symboliek, dat wil zeggen om doen alsof. Wij doen niet, alsof wij bij de Messias te gast zijn, maar wij zijn het; wij doen niet, alsof wij het Woord des Heren horen, maar wij horen het. Liturgie is geen esoterische zaak van ingewijden, die de geheimspraak der tekens kunnen verstaan, geen theosofie. Ze hoort nuchter te zijn, zakelijk, echt en open.⁴²

We zien dus dat Mönnich in zijn *anti-liturgica* een liturgie zoekt die in eerste instantie *niet* contra-cultureel is, maar in die zin aansluiting zoekt bij de cultuur van zijn dagen dat zij geen voorstelling is, maar de volledige participatie van de deelnemers veronderstelt. Mönnich is niet benauwd de consequenties uit die gedachte te trekken: hij voert in *Antiliturgica* een pleidooi om een oude liturgische vorm rustig een contextwisseling te laten ondergaan. Bach, zo zegt

³⁹ MÖNNICH: *Antiliturgica* 28.

⁴⁰ MÖNNICH: *Antiliturgica* 6.

⁴¹ MÖNNICH: *Antiliturgica* 5.

⁴² MÖNNICH: *Antiliturgica* 23.

hij, “past niet meer in de hedendaagse liturgie, omdat zijn muziekstijl niet meer correspondeert met het actuele leven en voelen. Maar hij is teruggekeerd in de concertzaal, op de grammofoonplaat en zelfs een beetje bij de jazz”.⁴³ Mönlich pleit dan voor opdrachten aan moderne (jazz)kunstenaars voor nieuwe kerkmuziek.

Een en ander sluit niet uit dat de liturgie contraculturele elementen in zich heeft. Geconfronteerd met de theologie wordt de cultuur telkens in haar ambivalentie onthuld, waar de cultus tegelijk wel en niet mee samenvalt. Om een en ander terug te buigen op de terminologie die we bij Frijhoff en Spies tegenkwamen: binnen het betekenisveld van gebeuren en *happening* is ook de liturgie een *happening* of feest, maar zij scheidt haar eigen betekenissen in dat zij het dansfeest naar de tafel van de Heer is.

4.2. Het artistieke perspectief

Het artistieke perspectief wordt beheerst door de vraag of Mönlich's contextuele theologie ook een bepaalde vorm impliceert waarin hij zijn theologische reflecties presenteert. Zijn oeuvre kent wetenschappelijk werk, maar neemt dikwijls ook een meer literaire vorm aan. Cultuur en kunsten vormen niet alleen de contexten waarbinnen Mönlich zijn theologie formuleert, maar zijn werk zelf heeft ook vaak een artistieke vorm. Zijn publicaties zijn veelvuldig geen dorre wetenschappelijke vertogen, maar kenmerken zich door een hoge mate van artistieke vorm. Theologie is geen louter rationele activiteit, maar uit zich (in ieder geval: ook) in kunstvormen. Deze vorm lijkt verbonden te zijn met het verlangen om concreet te zijn en te blijven. De concrete en artistieke vormen zijn niet alleen bron van theologie, maar de theologisch reflectie krijgt vervolgens niet zelden ook zo'n vorm. De verhouding cultuur en theologie of geloof kan bijvoorbeeld worden beschreven als een laat-avondlijk gesprek in de lounge van een hotel tussen twee afgevaardigden op een conferentie.⁴⁴ In het al eerder genoemde *Pelgrimage* wordt een gedurig gesprek met de duivel gevoerd (net als bij Luther, treedt die in Mönlich's werk trouwens vaker naar voren). Deze vorm die Mönlich aan zijn werk geeft, dat wil zeggen zijn stijl en ook zijn taal, vormt één van de perspectieven waaronder zijn werk in het onderzoek bekeken wordt. Dimensies van dit perspectief zijn bijvoorbeeld: gesprek, drama, taal, beeld, muziek. De keuze voor de artistieke vorm betekent voor Mönlich soms een welbewust afstand nemen van de wetenschappelijke vorm. Het ‘Ten geleide’ van *Pelgrimage* gaat als volgt:

Wanneer wetenschap op voetnoten gaat, dan bevat dit boek geen wetenschap. Men vindt er een aantal overwegingen van een theoloog in (...). De vakwetenschappelijke resultaten hoopt hij elders en op passender wijze bekend te maken. Wat men hier vindt is iets anders dan vakwetenschap. De schrijver overwoog zijn

⁴³ MÖNNICH: *Antiliturgica* 26.

⁴⁴ MÖNNICH: *De jongste zoon* 27-51.

indrukken, en soms namen zijn gedachten een vlucht uit de discipline van de strenge wetenschap naar de ongetemde gebieden van zijn theologenbestaan. (...) Voor het meeste kan de schrijver wel instaan, al is hij van sommige gegevens wetenschappelijk heel wat minder zeker dan in zijn verhalen blijkt. Daardoor zal het boek misschien wat dilettantisch lijken. Dat is ook enigszins de bedoeling: wanneer men tenminste in het woord 'dilettant' nog de eigenlijke betekenis: 'minnaar' kan horen. Onpartijdig is de schrijver niet – wie kan als minnaar onpartijdig zijn?

Het zal duidelijk zijn dat binnen deze dimensie ook nadrukkelijk de persoon en de existentie (van de theoloog) ter sprake komen. Maar concentratie op de menselijke persoon in Mönnichs werk voert ook het individu en zelfs ook de eenzaamheid op het toneel. Geloof is voor Mönnich gerelateerd aan een zekere blijvende persoonlijke zelfstandigheid. Deze staat vervolgens in relatie met de ander: het gesprek is methodisch onmisbaar (we raken hier aan het methodische perspectief, zie § 4.4). De persoonlijke zelfstandigheid is onopgeefbaar. Waar zij wordt opgegeven, gaat de enkeling in het belang van de gemeenschap ten onder en ontstaat in het extreme de totalitaire eenheid. Het is in dit verband opmerkelijk dat Mönnich wel de leermeester van velen is geweest, maar dat hij geen school heeft gevormd of heeft willen vormen.

Ook het 'Woord vooraf' van *Antiliturgica* is sterk persoonlijk en kiest distantie ten aanzien van de liturgiewetenschap: daarin was de schrijver "bij het schrijven niet geïnteresseerd".⁴⁵ Het boek zelf valt op door zijn stijl: persoonlijk, uit één stuk, geestig, bij momenten venijnig en spottend, en met overtuiging geschreven. Al met al heeft het meer het karakter van een vlugschrift dan van een theologisch standaardwerk. Niettemin behoort het samen met *Pelgrimage* tot de bekendste boeken van Mönnich en misschien van de na-oorlogse theologische faculteit van de Universiteit van Amsterdam. Nog in 1998, toen de gezamenlijke protestantse liturgiedocenten de wetenschappelijke synthese *De weg van de liturgie* schreven, konden zij niet om het ruim dertig jaar oude *Antiliturgica* heen.⁴⁶ Men zou de hypothese kunnen wagen, dat Mönnich veel van wat theologie mag heten in de huidige context liever tot de artisticeit dan tot de wetenschap wil rekenen. Theologie hoort niet alleen in een wetenschappelijke, maar zeker ook in een artistieke context thuis. Dat zou een contextwisseling van de theologie betekenen.

Dat Mönnich ook meer wetenschappelijk kon schrijven, zij hier slechts opgemerkt, onder verwijzing naar het enkele voorbeeld van *Koningsvanen*, waar wij hierboven al kort over schreven. Wat betekent het dat dát boek in *De weg* nergens wordt aangehaald?

⁴⁵ MÖNNICH: *De jongste zoon* 5.

⁴⁶ P. OSKAMP & N. SCHUMAN: *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk* (Zoetermeer 1998) 55v. Vgl. BARNARD: *Liturgiek in Mokum*.

4.3. Het lutherse perspectief

De aanduiding ‘luthers’ voor het nu volgende perspectief is allerm minst beperkend bedoeld. Vanuit zijn positie als luthers theoloog komt Mönnich in gesprek met vele andere stromingen in het christendom. Het luthers perspectief laat zich daarom in een aantal dimensies onderscheiden die niet te beschouwen zijn als onderdeel van ‘het lutherse’ maar als zijn context: Luther, calvinisme, Reformatie, Jodendom, oecumene, religie. Wel is de bedoeling van het onderzoek dat deze dimensies vanuit het lutherse perspectief onderzocht worden. In een fijnmaziger netwerk zijn deze ieder afzonderlijk weer verder onder te verdelen: Luther > Woord, leer, lutheraan, ambt, rechtvaardiging van de goddeloze, *manducatio impiorum*, duivel, universiteit; calvinisme > humanisme, Frans, praktijk; Reformatie > identiteit, traditie, omgang met het verleden; Jodendom > Ondergang, het externe verhaal; religie > ironie, relativering, de nar, Hellas, waarheid, vrijheid, dood, etc.

Het luthers perspectief is dus eveneens contextueel bepaald. Het komt nooit los van het calvinisme, of breder het geheel van de Reformatie, ter sprake. Deze bewegingen zijn op hun beurt evenmin te verstaan zonder hun wortels in de middeleeuwse en eerdere christelijke theologie. De lutherse nadruk op het Woord bepaalt, tezamen met de grote impact die de Ondergang op Mönnichs denken had, zijn aandacht voor de Joodse wortels van het christendom. Deze zijn niet zonder de Griekse takken te bestuderen; steeds is er de dynamiek van de weg van Israël en het Griekse erf, van Schrift en cultuur, van theologie en geschiedenis, van geloof en religie.

Dit perspectief attendeert zeker ook op kenmerkende lutherse noties als de tweerijkenleer, de rechtvaardiging van de goddeloze, de *manducatio impiorum*, de Confessio Augustana, maar ook onderscheidende sociologische kenmerken van het lutheranisme en vooral de (Nederlandse) lutheranen. Wij volstaan hier met een enkel voorbeeld van dit veelomvattend perspectief, dat wij weer aan *Antiliturgica* ontleen. We zeiden al dat het boek ook een reactie is op het nieuwe *Dienstboek* van de lutherse kerk, uit 1955. Eigenzinnig voert Mönnich dan in *Antiliturgica* een pleidooi voor een orde uit – nota bene – het hervormde dienstboek uit datzelfde jaar. En wel voor orde I, omdat die “zich het beste leent voor het feest van de vreugde der wet”.⁴⁷ In lutherse kring was na rijp beraad besloten tot de keuze voor het oecumenisch ordinarium waarin een al te nadrukkelijke schuldbelijdenis en een wetslezing geen plek hebben. De tegendraadsheid van Mönnichs pleidooi blijkt wellicht nog uit de woorden van J.P. Boendermaker uit 1999. Hij wijst er op dat Luther, anders dan Calvijn, wel veel aandacht had voor de wet, maar niet in de hoofddienst. Het gebod klinkt voldoende in de bediening van de Schrift en behoeft geen eigen liturgische vorm. Boendermaker zegt: “ik zou er niet voor pleiten de ‘wet’ als vast element in de hoofddienst op te nemen”.⁴⁸ Dat doet Mönnich ook niet, maar wel voert hij voor die vieringen van de gemeente waarin de maaltijd niet wordt aangericht

⁴⁷ MÖNNICH: *Antiliturgica* 45.

⁴⁸ BOENDERMAKER: *De eerste dag vieren* 51.

dus een pleidooi voor orde I uit het hervormde dienstboek van 1955. Daarin zijn wetslezing, verootmoediging en schuldbelijdenis, en genadeverkondiging in die volgorde opgenomen. In deze volgorde vindt Mönnich een typisch luthers concentratiepunt: de wet wijst de gelovigen op hun zonde en is dus primair biechtspiegel (de *usus elenchticus* of *theologicus*, die naar Luthers inzicht het voornaamste gebruik is dat God van de wet maakt).⁴⁹ Mönnich zegt in de lijn van die theologie over de wet in de hervormde *forma*: “Tegen haar schoonheid zijn (de gasten van de Messias) niet opgewassen. (...). ‘Heer, wij zijn u niet waard’; veel anders kunnen zij niet zeggen.”⁵⁰ Maar de gasten horen ook dat in de wet Gods genade besloten ligt: “de wet dringt naar een toekomst, en het feest van de wet is daarom ook een feest van beweging, als zij spreekt dan is het niet om de schuldige te doden, maar tot leven te brengen”.⁵¹ Voor Mönnich is de wet onopgeefbaar (luthers) geloofsgoed en hij vindt een vorm om “het feest van de vreugde der wet” te vieren in hervormde kring: “het ritme, dat deze orde van dienst kenmerkt (...)” is “het rechte dansen van het denken”.⁵² Dit denken is niet bedoeld als een intellectualisme, maar als een overpeinzing van Gods woorden. Het voorbeeld maakt duidelijk hoe Mönnich een typische karakteristiek van de lutherse theologie, de wet in haar gebruik als biechtspiegel, kritisch verbindt met de liturgie van zijn tijd. Mogelijk onbedoeld krijgt zijn pleidooi een oecumenische strekking en is het kritisch naar zijn eigen kerk en haar ‘reinvented tradition’ van de liturgie.

4.4. Het methodische perspectief

De speelsheid van Mönnichs theologie en haar existentiële betrokkenheid op de cultuur, maken dat de methoden die Mönnich hanteert steeds gericht zijn op contextualiteit. De methode laat zich daarom kortweg karakteriseren als gesprek of als gesprekshandeling, waarin hij zijn vertoog over de cultuur formuleert. Daarmee is Mönnich een representant van de ontwikkeling waarin kerk-, liturgie-, cultuur- en ideeëngeschiedenis niet meer als geïsoleerde fenomenen gelden; in het onderzoek wordt wel onderscheid gemaakt, maar worden geen grenzen getrokken tussen kerk en samenleving: theologie, wijsbegeerte en religie; leer en praktische omgang met de voorschriften zijn gelijkwaardige onderzoeksdomenien. Descartes, Leibnitz en Voltaire zijn evengoed gesprekspartners als Augustinus, Anselmus en Luther. Binnen dit perspectief zal waarheid een ‘relationeel’ begrip blijken te zijn (wat niet hetzelfde is als

⁴⁹ Luther kent dus de *usus theologicus* of *elenchticus*, naast de *usus civilis legis* of *politicus*, waarin de wet functioneert als wereldlijke rechtsordering, die de burgerlijke samenleving ordent en handhaaft. Melancthon en Calvijn voegden nog een derde gebruik toe, de *tertius usus*, dat de gelovigen in hun nieuwe leven de weg wijst in dankbare gehoorzaamheid aan God en zijn gebod. Voor Luther was het eerste gebruik het belangrijkste, voor Calvijn het derde.

⁵⁰ MÖNNICH: *Antiliturgica* 47.

⁵¹ MÖNNICH: *Antiliturgica* 47.

⁵² MÖNNICH: *Antiliturgica* 45.

‘relatief’). De onderzoeker is de dilettant, die zelf betrokken is bij zijn gesprekspartner. Mönnichs werken over de Reformatie hebben zo per consequentie niet zozeer de theologiegeschiedenis als wel de mensen op het oog, niet de *theologia reformata*, maar de vreemdelingen en bijwoners die zich protestanten gingen noemen. Meer dan de leer is Mönnich geïnteresseerd in de toe-eigening ervan.

Deze benadering met haar aandacht voor de cultureel-antropologische context, maakt dat geschiedenis, liturgie en vanzelfsprekend ook de kunsten niet slechts als tekst worden benaderd. Mönnich heeft deze werkwijze zelf uitgelegd in een interview:

Ik wilde concreet zien, wat je niet uit afbeeldingen haalt. Een ruimtewerking, een kleurenspeel. Ik betrap mezelf er wel eens op dat ik even langs een muur strijk met mijn hand. Zo lekker aanraken. Dat kun je ook met je ogen doen als je er niet bij kunt. (...) Het is en soort verliefdheid, haast sensueel kijken omdat je het in je handen voelt trillen: wat moet dat een lekkere ronding zijn. Dát gevoel. Daarom zeg ik: ga het zien. Houd het concreet.⁵³

Zijn beschrijving van de Eva van ene Gislebertus in het Musée Rolin in Autun is die van de dilettant die met zijn eigen ogen gezien heeft:

Zij is de verleidster; maar het is haar niet om een korte wellust te doen. Men kan haar beminnen, maar wat zij zoekt ligt verder dan de armen van de minnaar. De stammoeder van ons geslacht ziet naar de toekomst van haar kinderen, naar een ander geluk dan een man te bieden heeft: naar een tijd waarin het lot dat zij zich koos en waarop zij hier alleen kan uitzien vervuld zal zijn.⁵⁴

Bij wijze van voorbeeld en samenvatting werken we dit uit op liturgisch terrein en komen nog eens terug op *Koningsvanen* en op *Antiliturgica*. Uit deze samenvattende voorbeelden blijkt ook hoezeer het onderscheid tussen de vier onderzoeksperspectieven kunstmatig is: zij zijn heuristisch en niet een eventuele systematisering van Mönnichs denken.

In *Koningsvanen. Latijns-christelijke poëzie tussen Oudheid en Middeleeuwen*, uit 1990, zien we hoe hymnologische en historische inzichten op elkaar worden betrokken, zodat zowel de verzen inzichtelijk worden, als ook de geschiedenis van het westen tussen 300 en 600, althans in aspecten, beschreven wordt. Het onderzoek is liturgiehistorisch, in die zin dat – in dit geval – hymnen in hun context worden onderzocht. Dit onderzoek correspondeert met ander liturgiehistorisch onderzoek van die tijd (men denke aan Wegmans *Riten en mythen!*).

Hoewel *Antiliturgica* een andere stijl heeft, is ook dit boek, zoals we al zagen, sterk contextueel bepaald. Bij wijze van samenvatting van wat we erover schreven, halen we nog een keer een aantal saillante dimensies uit dit boekje naar voren. Het boek is, zoals gezegd, qua stijl uit één stuk, geestig, bij

⁵³ BARNARD: Mönnich 6.

⁵⁴ MÖNNICH: *Pelgrimage* 129.

momenten venijnig en spottend en met overtuiging geschreven en het heeft (mede omdat het geen voetnoten kent) meer het karakter van een vlugschrift dan van een theologisch standaardwerk. De auteur zegt zelfs niet in liturgiewetenschap te zijn geïnteresseerd; toch behoort het tot de bekendere boeken over de liturgiek in de tweede helft van de vorige eeuw in Nederland. De aard van het geschrift maakt dat het methodisch niet zo gemakkelijk te plaatsen is. Het heeft in ieder geval sterk antropologische trekken en contextualiteit speelt dus een voorname rol. Hierin schuilt ook de actualiteit van het boek. De thema's waaronder de auteur zijn onderwerp behandelt, zouden in een hedendaagse antropologische inleiding niet misstaan. Hij zet in bij de categorie 'feest', nader omschreven als *happening*. Het feest van de zondagse liturgie is een 'dansfeest naar de tafel' toe. Ook is er, zoals al beschreven, het feest van het denken, van de wet. De liturgische vorm hiervoor is de gereformeerde orde I in het hervormde *Dienstboek in ontwerp*. Vanuit 'feest' en 'dans' is er vanzelfsprekend aandacht voor de ritus en het spel, maar ook valt de term 'communicatie' en is er aandacht voor een verschijnsel als 'contextwisseling'. Ook de relativiteit van wat als 'traditie' wordt aangeprezen, wordt benadrukt. Stuk voor stuk zijn dit thema's die in een moderne benadering van de liturgiewetenschappen vigeren. Mönnichs 'ritual study' is ook een ritiekritiek, zoals we zagen in zijn kritiek op de nieuwe *forma* van zijn eigen kerk, maar men zie bijvoorbeeld ook zijn bespreking van de cantorij die zich als kerkkoor gedraagt. Het koor is een zaak van pronk en verhindert de dans; het vernedert de gemeente tot onmondigheid.⁵⁵

Summary

In the works of C.W. Mönlich (1915-1994) we notice extensive and specific attention for liturgy and the arts, more generally for culture. His style, moreover, is characterized by a great artistry. This thread in Mönlich's work can only be understood if we keep in mind that he was a Lutheran theologian, which he clearly emphasizes in his publications. Through his many publications and his position as professor in the University of Amsterdam his influence reached far beyond the boundaries of the Lutheran church. His singularly minded attention for the fields of worship and artistry make him, among other things, an interesting representative of Lutheranism after the Second World War. This article is a presentation of a research project that has just been started at the Evangelisch-Luthers Seminarium (Utrecht University). The research attempts to provide a description of Mönlich's work from an integral cultural-historical approach, with special attention for the cultural, Lutheran, artistic and methodological perspectives. It also will determine his positions in these fields in the cultural context of the second half of the twentieth century. Finally the project seeks an answer to the question about the relevance of Mönlich's culture related theology for today.

⁵⁵ MÖNNICH: *Pelgrimage* 19.

Dr. M. Barnard is hoogleraar liturgiek aan de Unoversiteit Utrecht vanwege de Evangelisch-Lutherse Kerk. Correspondentie-adres: Universiteit Utrecht, Faculteit Godgeleerdheid, Postbus 80105, 3508 TC Utrecht.